

انجامیده باشد، اشاره دقیق و کارگشایی نیست. بدین ترتیب سال‌های پایانی زندگی مؤلف شمس التواریخ که به احتمال زیاد تاریخ وی نیز محصول همین سال‌هاست، گرفتار ابهام است. البته در فهرست استوری - برگل به صورت ناقص سال‌های ۱۲۶۶/۵۰-۱۸۴۹ (بر مبنای نوشته اوژن)، ۱۲۷۰/۴-۱۸۵۳ (بر مبنای گزارش نیکزاد) ۱۲۸۴/۸-۱۸۶۷ (بر اساس حدس دانش پژوه)^{۱۵} به عنوان زمان احتمالی مرگ وی عنوان شده است^{۱۶} که دقیق نمی‌نماید. مهم‌ترین دلیل این ادعا عدم ذکر از وقایع سال‌های پایانی حکومت محمدشاه و به ویژه وفات وی در شمس التواریخ و ناقص ماندن بخش‌هایی از کتاب است. در این زمینه با در نظر گرفتن این حدس که نسخه مورد بررسی احتمالاً به قلم خود مؤلف سمت تحریر یافته، می‌توان گفت که مؤلف چندی پس از خاتمه آن کار فوت نموده و حتی فرصتی کافی برای رفع کاستی‌های اثر خویش، نیافته است. کما این که وی در دیباچه به «پیشانی حال و اختلال احوال» خود نیز اشاره نموده است (۳/۱ ب).^{۱۷}

متن شمس التواریخ

الف: نثر

همان‌طور که در معرفی عبدالوهاب قطره اشاره شد، وی در اصل شاعری برجسته و صاحب چند دیوان و هزاران بیت شعر بوده و ظاهراً در سال‌های واپسین زندگی به تألیف شمس التواریخ روی آورده است. از این رو تاریخ‌نویسی حرفه و هنر اصلی او نبود و طبعاً وی نیز همچون بسیاری از تاریخ‌نویسان ادیب متن را جلوه‌گاه مهارت خویش در نثرپردازی می‌پنداشت. قطره زمانی تاریخ خود را می‌نوشت که اوج مکتب بازگشت ادبی بود و ساده‌نویسی حتی در اعلان‌ها و فرمان‌های شاهان نیز نمود یافته بود.^{۱۸} نگاهی به متونی چون: ناسخ التواریخ، اکسیر التواریخ و روضة الصفا ناصری حاکی از تثبیت سبک تاریخ‌نویسی روان و مغلق‌گریزی بود که شماری از تاریخ‌نویسان دوره افشاریه و زندیه چون میرزامهدی خان استرآبادی و ابوالحسن غفاری آن را بنیان نهاده و مفتون دنبلی و خاوری شیرازی از تاریخ‌نویسان دوره فتحعلیشاه توسعه‌اش داده بودند.^{۱۹} با این وجود تاریخ‌نویسان دیگری نیز چون محمدرضی مستوفی و محمدصادق وقایع‌نگار که به همین دوره تعلق داشتند، پیرو همان سبک تطویل‌گرا و مغلق‌پرداز سنتی بودند. شمس التواریخ که متنی نسبتاً روان است، نه چون مآثر سلطانیه و

تاریخ ذوالقرنین ساده و کم‌پیرایه است و نه همچون زینت التواریخ و تاریخ جهان‌آرا سرشار از تطویل و اغلاق. به عبارتی مؤلف شمس التواریخ با وجود شهرتش به نثرپردازی و سخنوری متنی به دست داده است که نه تنها خسته کننده نیست بلکه در مواردی لذت‌بخش است.^{۲۰} به نظر می‌رسد متن شمس التواریخ دارای اگر نه همه، بیشینه معیارهایی است که ملک الشعراء بهار به عنوان ویژگی‌های نثر ممتاز میرزا ابولقاسم قائم‌مقام بر شمرده است.^{۲۱} در نثر شمس التواریخ ردپایی از سره‌نویسی که در برخی متون این دوره از جمله منشآت یغمای جندقی، نامه خسروان و متون نوزردشتی جلوه نمود، دیده نمی‌شود و واژگان و ترکیبات گاه نامأنوس عربی فراوان است. قطره اما اصراری در بهره‌گیری از واژه‌ها و اصطلاحات ترکی-مغولی نداشته است و صرفاً در بخش مربوط به مغولان شمار این واژگان بیشتر است. وی همچنین از به کارگیری سال‌شماری ترکی که هنوز در برخی متون این دوره رواج داشت، پرهیز نموده است.

ب: ساختار و محتوای متن

قطره تاریخ خویش را «بر سبیل اجمال از ابتدای آفرینش» تا روزگار «دولت جاوید قدرت... محمدشاه غازی» در یک مقدمه، چهل باب و دو خاتمه مرتب نموده است. مقدمه (۴/۵ الف تا ۲۲/۳۸ الف) دربرگیرنده ذکر آفرینش، مشاهیر انبیاء و حکماء، سیره پیامبر اسلام، خلفای راشدین و امامان می‌باشد. باب نخست (۲۲/۳۹ ب تا ۲۶/۴۷ ب) به ذکر تاریخ خلفای بنی‌امیه و بنی‌عباس اختصاص یافته و در باب دوم (۲۷/۴۸ الف تا ۴۸/۹۱ ب) ذکر تاریخ طبقات چهارگانه ملوک عجم از کیومرث تا یزدگرد شهریار آمده است. باب سوم و چهارم (۴۸/۹۱ ب تا ۵۷/۱۰۸ الف) نیز به ترتیب تاریخ تبايعه یمن و ملوک عرب حیره و نجران را در برمی‌گیرد. سی و شش باب و دو خاتمه بعدی روایتگر تاریخ سلسله‌های کوچک و بزرگ ایرانی و غیر ایرانی بعد از اسلام می‌باشد. در میان سلسله‌های ایرانی به ترتیب صفویه (باب سی و هفتم، ۲۰۳/۳۹۴ الف تا ۲۳۷/۴۶۵ ب) با احتساب بخش‌های مربوط به شاه عباس دوم و شاه سلیمان که ناقص مانده است) تیموریان (باب سی و پنجم، ۱۷۵/۳۴۱ ب تا ۱۹۴/۳۷۹ ب) و آل چنگیز (باب سی و سوم، ۱۵۲/۲۹۴ الف تا ۱۶۸/۳۲۶ الف) بیشترین حجم را به خود اختصاص داده‌اند که بیش از یک چهارم حجم کل کتاب است. مجموع صفحات اختصاص یافته به سلسله‌های غیر ایرانی نیز چهل و نه صفحه است که با احتساب

مقدمه و تاریخ خلفا و تبایعه یمن و ملوک عرب قبل از اسلام بالغ بر ۱۰۷ صفحه می باشد. بدین ترتیب به نظر می رسد قطره در تاریخ خود گونه ای توزیع طبیعی را رعایت نموده است. با این وجود اختصاص ۷۱ صفحه به صفویان در مقابل سه صفحه (۲۳۸/۴۶۶ الف تا ۲۳۹/۴۶۹ ب) اختصاص یافته به نادر و احفاد او می تواند بیانگر گرایش ذهنی مؤلف باشد.

البته نگاه کلی و در عین حال دقیق به متن شمس التواریخ می تواند به دریافتی بهتر از ذهنیت مؤلف یاری رساند. در روایت خاص شمس التواریخ سه ویژگی عمده خودنمایی می کند؛ نخستین مورد گرایش های مذهبی مؤلف است که در جای جای متن و به ویژه بخش های آغازین آنچه در لحن وی و چه در بیان و تأکیداتش بروز نموده و حاکی از ذهنیت متعصب مذهبی، گرایش شدید به تشیع امامی و بیزارى از تسنن است. این ذهنیت اگرچه برکل روایت سایه افکنده، در مواردی نظیر ذکر وقایع جانشینی پیامبر و تاریخ خلفا جلوه پررنگ تری دارد. مؤلف که تاریخ خود را «به نام نامی همیون و اسم مبارک میمون، مطلوب هر طالب، افتخار دودمان غالب، هژبر سالب، غالب کل غالب، مظهر العجایب و مظهر الغرایب، مفرق الکتائب، شهاب الله الثاقب، علی بن ابی طالب..» آغاز نموده است، مدفن آدم نبی را «بنابر قول صحیح اثنی عشرین» در نجف اشرف و در پهلوی «مشهد شاه مردان» قرار داده (۵/۵)، مکان ساخته شدن کشتی نوح را مسجد کوفه دانسته (۶/۶ الف) و بهترین خطوط را نیز خط عرب که واضعش «امام برحق و وصی بلا فصل است» (۸/۱۱ ب). البته این تعلق مذهبی وی در مواردی نیز به بیانی غریب از وقایع انجامیده است که حکایت اقدام «الحاکم»، امام اسماعیلی در واداشتن یکی از علویان مدینه به ربودن اجساد شیخین از کنار مرقد پیامبر (ص) از آن جمله می باشد. علوی مذکور که به این منظور نقبی حفر نموده بود، با مشاهده باد و توفان و تندی که ناگهان مدینه را در خود فرو برده، به ناچار از آن کار دست کشیده است (۵۹/۱۱۳ الف). و باز شگفت و بسی جالب تر، بیان وی از جریان لشکرکشی مشهور سلطان محمد خوارزمشاه به بغداد با هدف برداشتن «الناصر بالله عباسی» از تخت خلافت و احقاق حق علویان و ناکامی وی است که پرداخت آن، نشانگر جوهره خاص تفکر شیعی تاریخ نویس ماست:

ناصر بالله عباسی از بیم، شیخ شهاب الدین سهروردی را بحضرت خارزمشاه فرستاد. شیخ آن لشکر جزار را که دیدند، مرغ هوش از آشیان

سرش پرید، بار یافت و بحضرت خازرمشاه شتافت، سلام نمود جواب نشنود [شنود؟] اذن جلوسش اما نفرمود. شیخ بر سر پا خطبه [ای] انشا نمود و پایش را بالقاب و مناقب آل عباس حق ناشناس و منع از ایذای آن گروه نمود. خازرمشاه گفت: ای شیخ پیغمبر ما کی حکم به تعظیم آل عباس و خلافت ایشان فرمود و کجا نهی از ایذای این ناحق پرستان نموده. مگر تو نشنیده [ای] که خلافت را به نص صریح تصریح به نام علی و آل علی کرده و غاصب حق ایشان را نام به طعن و لعن برده. شیخ آزرده رجعت نموده و خلیفه را آگاه کرد. خلیفه متحیر بود که چه کند از آنجا که آسمانرا با عدوان آل رسول از ازل عهد یاری و پیمان دوستداری است و جهان را با آنقوم ضالّ طریقه مددکاری است [چون] خازرمشاه بگریوه حلوان رسید برفی بيموسم بارید. بسیاری از چهارپایان سپاه خازرم تلف گردید [و] (خازرمشاه رجعت گزید... (۱۹۹/۱۹۰ الف).

در واقع اعتقاد استوار قطره به حقانیت خاندان پیامبر مانع از باور وی به نیروی موهومی که وی از آن به «آسمان» و «جهان» تعبیر نموده و یادآور اعتقاد راسخ قدما به «فلک» و «ستارگان» و دیگر نیروهای فراطبیعی است، نشده و به راحتی از کنار چنین تناقضی گذشته است. البته ارادت مؤلف به خاندان پیامبر (ص) در حجم مطالب اختصاص یافته به ایشان که در برگزیده سه صفحه (۳۶-۳۹/۲۱ الف-۲۲ ب) است تأثیری نداشته و درست همین میزان (۳۹-۲۲/۲۲ ب-۲۳ ب) نیز به تاریخ خلفای بنی امیه اختصاص یافته است.

ویژگی دیگر نگرش تاریخی قطره که آن را می توان ضعف اساسی اثر وی نیز دانست، بیان افسانه وار، اغراق آمیز و نابخردانه از برخی وقایع است. البته این سبک بیان عمدتاً به همان بخش های مربوط به داستان انبیا و ملوک عجم محدود شده و کمتر به بخش بعد از اسلام تسری یافته است. انتساب چهل هزار اولاد و احفاد به آدم (۵/۵ ب)، قد صد زرعی قوم عاد (۸/۷ الف)، دفن تابوت یوسف در میان رود نیل و درآوردنش توسط موسی در زمان مهاجرتش از مصر (۱۳/۱۰ ب)، قصه اسکندر و دریایی که عمق آن به اندازه ای بود که تیش های که در جریان طوفان نوح از کشتی فرو افتاده بود هنوز قعر آن را ندیده بود (۱۷/۱۲ ب) تکفیر اسکندر و ضربت هایی که بر سر وی زدند و مردن و زنده گشتنش پس از پانصد سال و بر آمدن دوشاخ بر آن مواضع (۱۷/۱۲ ب) نمونه هایی از این موارد است. به نظر می رسد ماهیت اسطوره ای و

افسانه‌وار روایات مربوط به انبیا و پادشاهان پیش از اسلام خاصه پیشدادیان و کیانیان، راه را برای جَوْلان داستان‌پردازی مؤلف گشوده است و البته ردّ پای منابعی چون حیات القلوب (۲۷/۱۶ ب) را که با نگرشی عوام‌پسند و بی‌نیاز از آزمون عقل نقّاد نوشته شده‌اند، در این گونه روایات می‌توان جست.

خصیصه دیگر شمس التواریخ انعکاس ذهن ادیب مؤلف در متن آن است. این انعکاس را در سه بعد اساسی می‌توان مشاهده نمود؛ نخست اشارات فراوان قطره به دیوان شاعران و گاه تضمین ابیاتی از ایشان در متن و تأکید بر شاعرانوازی و ادب‌پروری سلاطین و پادشاهان. دوم پرداخت اغلب نمایشی و حکایت‌گونه از وقایع و رخدادها که خشکی و یکنواختی خسته‌کننده و خاصّ متون رویدادنگارانه را از شمس التواریخ زدوده است؛ و سوم ظرافت و نکته‌پردازی که مؤلف در برنمودن برخی زوایای غالباً پوشیده وقایع تاریخی و خلقیات خاصّ شاهان و امرا به کار گرفته است. مجموع این ویژگی‌ها به علاوه بیان گاه منتقدانه مؤلف از رفتار و کردار شاهان و امرا، اثرش را خواندنی کرده است.

ذکر مجمل یا مفصل وقایع در شمس التواریخ از قاعده خاصی پیروی نکرده و عمدتاً تابع سلیقه تاریخ‌نویس بوده است. برای نمونه، در حالی که حجم نسبتاً زیادی به رخدادهایی چون نبرد تیمور و بایزید «قیصر روم» یا سفارت مشهور ایلچیان «شاهرخ» به چین به سال ۸۲۲ ه. ق (به ترتیب ۳۴۹ تا ۳۵۵/۱۷۹ تا ۳۵۵/۱۸۲ الف و ۳۵۷ تا ۳۶۵/۱۸۴ الف تا ۱۸۷ ب) اختصاص یافته، اقدامات عمرانی پادشاهان صفوی و کیفیت حضور سفیران خارجی به اجمال تمام (۴۴۵ و ۲۲۷/۴۴۶ ب و ۲۲۸ الف) آمده است. از جمله مزایای شمس التواریخ ذکر شمار قابل توجه‌ای از منابع و مآخذ آن در لابلای متن است. این ذکر منابع، افزون بر این که نشان می‌دهد مؤلف تکیه مطلق به منبع ویژه‌ای نداشته، دستکم در مورد تاریخ سلسله‌های ایرانی بعد از اسلام کوشیده است از منابع اصلی همان دوره بهره بگیرد، به خواننده نیز کمک می‌کند، سبک و سیاق استفاده مؤلف از آنها و سلیقه‌اش را در گزینش منابع، ارزیابی نماید.^{۲۲} و البته اشاره‌ی وی به برخی کتب و آثاری که امروزه به احتمال دسترسی به آنها دشوار و چه بسا ناممکن است، نظیر کتابی موسوم به الزام منسوب به حسن صباح (۱۱۵/۶۰ ب)، تاریخ تاج الفتوح متعلق به عنصری شاعر (۱۴۳/۷۵ ب) و کورت‌نامه ربیعی (۲۴۱/۱۲۴ ب)، جلب توجه می‌کند. نقطه قوت دیگر اثر قطره، آگاهی‌های جالبی است که در معرفی برخی سلسله‌های

محلی نظیر آتابکان لر کوچک و بزرگ به دست داده است. خصوصاً آن که خود اهل همین دیار و مدّتی نیز نایب الحکومه اش بوده است. روی هم رفته متن شمس التواریخ حاکی از تغییری در زاویه نگاه نویسنده آن نسبت به موضوع سنتی گزارش تاریخی که همانا زندگی و مآثر ملوک و انبیاء و خلفا بود، نیست. در این گزارش نیز همچنان تأکید بر شرح وقایع و رویدادهایی نظیر جنگ و نبردها، جانشینی‌ها و احوال همان بخش از جامعه است که محوریت داشته‌اند.

شمس التواریخ به مثابه تاریخی عمومی

شمس التواریخ بخشی از جریانی ممتدّ و ریشه دار است که در زمان نگارش آن واپسین سال‌های حیات سنتی خویش را می‌گذراند. از این رو درک تحولات جریان تاریخ‌نویسی عمومی فارسی تا این زمان و تعیین مقام و موقعیت اثر مذکور در این زمینه بی‌اشاره‌ای به خاستگاه و نقاط عزیمت جریان یاد شده میسر نیست. سرآغاز تاریخ‌نویسی فارسی در هیئت اسلامی آن ترجمه تاریخ الرسل و الملوک اثر طبری ( )، ۳۱۰ ه.ق) بود که اتفاقاً تاریخی عمومی بود. اصطلاح تاریخ عمومی، به طور عام به آثار تاریخ‌نگارانه‌ای اطلاق شده است که افق نگاهشان را فراتر از سلسله یا جریانی خاص یا منطقه و محدوده جغرافیایی ویژه‌ای گسترش داده، خود دربرگیرنده طیف متنوعی از ساختارهای روایی می‌باشند. ساختار روایی عامّ تواریخ عمومی فارسی برگرفته از سنت تاریخ‌نویسی عمومی اسلامی - عربی و چهارچوبی بود که تاریخ‌نویسان پیشروی چون بلاذری ( )، ۲۷۹ ه.ق) دینوری ( )، ۲۸۲ ه.ق) و یعقوبی ( )، ۲۸۴ ه.ق) با تلفیق سنن روایی اقوام و ملل مختلف در هیئت روایتی یکپارچه آن را گسترش داده بودند. در این روایت تاریخ عالم قدیم که دو سنت منسجم روایی تاریخ انبیاء و تاریخ ملوک عجم را در کنار اخبار دیگر اقوام و ملل به هم پیوند داده بود، همچون مقدمه ظهور اسلام که طلیعه دورانی جدید بود، نمایانده شده بود. همانگونه که گیب تأکید نموده، تاریخ عمومی اسلامی به معنای تاریخ جهانی نبود و بعد از ظهور اسلام تاریخ دیگر ملل جاذبه چندانی برای مسلمانان نداشت.^{۲۳} عنوانی که طبری برای اثر سترگ خویش برگزید یعنی تاریخ الرسل و الملوک خود نشانه اهمیت دو سنت یاد شده بود. در این میان مورد نخست ریشه در روایات قرآنی و سنن تاریخی بین‌النهرین داشت، حال آنکه ساختار روایی منسجم تاریخ ایران پیش از اسلام، در پی افزایش نفوذ

و حضور ایرانیان در جهان اسلام، اهمیت یافتن خراسان پس از روی کار آمدن عباسیان و به همت کسانی چون عبدالله روزبه بن مقفع (، ۱۳۹ ه.ق) راه خود را به این قالب فراگیر گشوده بود. ضمن این که شمار قابل توجهی از تاریخ‌نویسان پیشرو اسلامی خود ریشه‌ای ایرانی داشتند.^{۲۴}

اثر بلعمی، گرچه در واقع گردانیده فارسی تاریخ طبری بود، همان‌گونه که دانیل و میثمی تأکید نموده‌اند،^{۲۵} با توجه به جرح و تعدیل‌هایی که در متن اصلی انجام شده بود، آن را باید کاری مستقل دانست. به بیان کاهن، متن فارسی بلعمی در حقیقت، خلاصه یا برگرفته‌ای از متن اصلی بود که در آن، به مطالبی که ربط مستقیمی با ایران نداشت کمتر توجه شده بود.^{۲۶} قطعاً روایت بلعمی در مقایسه با متن طبری که تعلقش به سنت اسلامی نقل حدیث آشکار بود، پرداختی منسجم‌تر داشت. به هر روی این اثر را می‌توان پایه و اساس توسعه جریان تاریخ‌نویسی فارسی، به ویژه گونه عمومی آن در دوره‌های بعد پنداشت.

به رغم رواج تاریخ‌نویسی فارسی در خراسان و سیستان قرن چهارم هجری، تألیف تواریخ عمومی اسلامی در قرن‌های بعد، چنان‌که بود، به همان زبان عربی تداوم یافت و اوج خود را در اثر بزرگ ابن اثیر (، ۶۳۱ ه.ق) تجربه نمود. آثاری چون زین الاخبار، مجمل التواریخ و القصص و طبقات ناصری نیز که در فاصله ترجمه تاریخ طبری تا رونق تاریخ‌نویسی فارسی در قرون هفتم تا نهم نوشته شدند، انسجام و جامعیت آثار عربی را نداشتند. جهان‌گشایی مغولان و فرادستی ایل‌خانان بر قلمرو تاریخی ایران آغاز دوره‌ای بود که طی آن «تاریخ‌نویسی فارسی به بلوغ رسید».^{۲۷} دست کم در مورد تاریخ‌نویسی عمومی فارسی به جرأت می‌توان مدعی شد، دوره زمانی حد فاصل تألیف جامع التواریخ رشیدی تا نگارش روضة الصفا میرخواند، شاهد ظهور بزرگ‌ترین و اصیل‌ترین آثار فارسی در این زمینه بود. البته جامع التواریخ به دلیل شمولش بر تاریخ اقوام و مردمان گوناگون، تکیه‌اش بر اطلاعات جدید و بهره‌مندی‌اش از آگاهی‌های معتبر نمایندگان این اقوام و ملل نمونه‌ای منحصر به فرد بود. با این وجود این اثر نیز به رغم شهرت بالا و مقام‌اعلایش در سبک و ساختار روایی، چنان‌که باید، مورد استقبال تاریخ‌نویسان بعدی قرار نگرفت.^{۲۸} پیش از خواجه رشیدالدین فضل‌الله، قاضی ناصرالدین بن عبدالله بن عمر بیضاوی در اثر کم‌حجم و کمتر شناخته شده‌اش نظام التواریخ طرح بدیع از یک ساختار روایی منسجم را در عرصه تاریخ‌نویسی

عمومی فارسی ریخت که زمینه را برای توسعه روایات فربه‌تر در قرون بعد، درون چهارچوب پیشنهادی وی فراهم نموده بود.^{۲۹} در این روایت، برای نخستین بار نزدیک به ۸۰٪ از حجم کل کتاب به تاریخ پادشاهان پیش از اسلام و سلسله‌های مستقل «ایران زمین» اختصاص یافته، مغولان و ایل‌خانان، اسماعیلیان ایران و سلغریان فارس در زمره سلسله‌های ایرانی گنجانده شده بودند. ذکر مکرر از «ایران زمین» در متن نظام‌التواریخ پیامد زوال‌نهایی فرادستی دستگاه خلافت و تشخیص سیاسی-فرهنگی قلمروی تاریخی بود، قلمروی که حکمرانی ایل‌خانان مغول بر آن، دیگر بار تشخیص بخشیده بود و این رویداد تأثیری اساسی بر تاریخ‌نویسی عمومی فارسی داشت که از جمله نمودهای برجسته آن شکل‌گیری روایتی پیوسته و زنجیره‌وار از تاریخ سلسله‌های ایران بود. این ساختار روایی (اوج خود) در مکتب تاریخ‌نویسی هرات^{۳۰} و آثار حافظ ابرو و به ویژه میرخواند را تجربه نمود. میرخواند با ارائه روایتی پرداخته، منظم و در همان حال ساده، از میراث تاریخ‌نویسی فارسی تا زمان خویش، تاریخ‌نویسان نسل‌های بعدی را نیز کاملاً متأثر نمود.^{۳۱} تنها چند سده بعد و درست زمانی که رضاعلی خان هدایت در اندیشه تکمیل روضة الصفا بود، محمدتقی خان سپهر در ناسخ‌التواریخ طرحی نو در انداخت که در واقع دست‌کم در مجلدات نخست بازگشتی بود به ساختار روایی نامنسجم طبری.

اما ساختار روایی شمس‌التواریخ که به هر روی میراث‌دار تاریخ‌نویسی تیموری نیز بود، علاوه بر تأثیرات قاطعی که از تحولات دوره‌های متأخر پذیرفته، اصولاً از انسجام و انتظام آثار این دوره بی‌بهره است. مهم‌تر آن که در روایت عبدالوهاب چهارمحالی تعلق خاطر خاصی به ایران و ایران‌زمین دیده نمی‌شود و کوشش مؤلف آن بوده است که تا حد امکان، تاریخ سلسله‌های قدیم و جدید، چه در ایران و چه خارج از آن را در اثر خویش بگنجانند. در این نوع روایت، یعقوبی را باید الگوی اصیل و پیشرو در عرصه تاریخ‌نویسی عمومی اسلامی دانست که جلد نخست تاریخ خویش را به ذکر تاریخ ملل و اقوام مختلف اختصاص داده بود، گرچه مؤلف شمس‌التواریخ به احتمال الگوی متأخرتری داشته است.

سیمای فراگیر تاریخ‌نویسی عمومی فارسی از آغاز دوره صفویه به بعد حکایت از افول نسبی این جریان در مقایسه با گونه‌های دیگر از جمله وقایع‌نگاری دارد. قطعاً دگرگونی‌های بنیادی که در پی به قدرت رسیدن صفویان، در سپهر تمدن و فرهنگ

ایرانی رخ نمود، در این تحوّل نقش اساسی داشت. این واقعیت را که پادشاهان صفوی همچون مغولان و تیموریان جهانگیر نبودند، لیکن سلسله‌ای مقتدر و پایدار را در ایران بنیان نهادند که قلمروی نسبتاً مشخص و هویتی تعریف شده و متفاوت با سلسله‌های حکومت‌گر پیشین داشت، می‌توان از دلایل اصلی رونق تاریخ‌نویسی و وقایع‌نگاری در این دوره دانست.

رسمیت یافتن آیین تشیع امامی در ایران عامل پراهمیت دیگری بود که بر تاریخ‌نویسی عمومی صفویه به بعد تأثیری قاطع داشت. این رخداد سبب ساز تغییر نگرش تاریخ‌نویسان به خصوص در گزارش رخداد‌های مربوط به سیره پیامبر (ص)، خلفای راشدین، امامان و خلفای بنی‌امیه و بنی‌عباس گردید. این تغییر نگرش چه در ساختار روایت و تنظیم گزارش‌ها و چه در متن و محتوای آن و حتی گزینش منابع مرجع جلوه نمود. البته معنای این گفته آن نیست که پیش از این دوره در میان تاریخ‌نویسان تعلق خاطری به امامان شیعه وجود نداشت. فخرالدین بناکتی و حمدالله قزوینی هر دو در آثار خویش هرچند به اجمال، تاریخ دوازده امام را گنجانده بودند.^{۳۲} بخش قابل توجهی نیز که میرخواند و نوه‌اش در آثار خود به زندگی و مناقب و مفاخر ایشان اختصاص داده‌اند،^{۳۳} بیان‌گر تشدید گرایش به تشیع امامی در تاریخ‌نویسی متأخر تیموری است. اما نگاهی به شکل و محتوای برخی تواریخ عمومی دوره صفوی نظیر لب‌التواریخ یحیی بن عبداللطیف قزوینی، زبدة‌التواریخ کمال منجم^{۳۴} و تاریخ نگارستان و نسخ جهان‌آرا هر دو از قاضی احمد غفاری کاشانی، می‌توان تا اندازه‌ای به دامنه این تغییرات واقف گشت. برای مثال مؤلف لب‌التواریخ ترتیب رایج در گزارش تاریخ عمومی را کنار نهاده و اثر خویش را با ذکر احوال روزگار پیامبر و ائمه هدی آغاز نموده است.^{۳۵} قاضی غفاری نیز در تاریخ نگارستان به همین ترتیب عمل کرده^{۳۶} و در اثر دیگرش، نسخ جهان‌آرا، تاریخ پیامبر (ص) و ائمه را ذیل تاریخ انبیاء و اوصیاء آورده، و از ذکر تاریخ خلفای سه‌گانه به طور کامل صرف نظر کرده است.^{۳۷} این در حالی است که قاضی غفاری در اثر اخیر کوشیده است روایت جامع و فشرده‌ای از تاریخ کلیه سلسله‌های بزرگ و کوچک شناخته شده تا آن زمان چه در ایران و چه خارج از آن به دست دهد.

از جمله دگرگونی‌های اساسی که به عنوان میراث صفویان در عرصه تاریخ‌نویسی عمومی فارسی در دوره‌های بعدی به ویژه در بخش‌های مربوط به تاریخ پیامبر خلفا و

امامان خودنمایی می‌کند، ظهور قابل ملاحظه برخی منابع جدید از جمله آثار فارسی ملا محمدباقر مجلسی (۱۱۱۰) به عنوان منابع مرجع تاریخ‌نویسان و ذکر مکرر احادیث از پیامبر و امامان و اختصاص بخش‌هایی از آن آثار به ذکر معجزات و کرامات ایشان است. استناد به منابع شیعه البته پدیده‌نوی نبود و برای مثال خواندمیر در حبیب‌السیر در ذکر تاریخ امامان به منابعی چون روضة‌الشهدا، کشف‌الغمه، ارشاد‌الشیخ مفید و اعلام‌الوری استناد جسته بود.^{۳۸} اما منابع جدید ماهیتی نسبتاً متفاوت با آثار مذکور داشت که مهم‌ترین وجه آن غلبه نگرش توده‌پسند و نسبتاً تعصب‌آمیز در نقل مطالب بود. زبدة‌التواریخ محمدمحسن مستوفی در زمره آثاری است که می‌تواند تصویری رسا از این دگرگونی‌ها به دست دهد. مستوفی حجم قابل توجهی از اثر خود را به تاریخ پیامبر و روزگار وی، امامان و خلفای سه‌گانه تخصیص داده است. در این بخش وی ضمن این که تلاش کرده است از پاره‌ای منابع اهل سنت نظیر ملل و نحل شهرستانی، صحیحین و ترجمه فتوح ابن اعثم کوفی اثر محمد بن احمد مستوفی بهره بگیرد، تکیه اصلی‌اش بر آثار مرحوم مولانا محمدباقر [مجلسی] خصوصاً حق‌الیقین و حیات‌القلوب و منابعی از این دست بوده و نگرش جانبدارانه مذهبی در گزارش وی عیان است. ضمن این که مستوفی حجم قابل ملاحظه‌ای را نیز به شرح معجزات و کرامات پیامبر (ص) و ائمه (ع) اختصاص داده است. در مقابل، وی بخش مربوط به تاریخ پادشاهان قدیم ایران را خلاصه و کوتاه برگزار نموده و از میان سلسله‌های ایرانی پس از اسلام نیز تنها بخش مربوط به سلاطین جنت‌مکین صفویه^{۳۹} را به تفصیل آورده است.

اما در میان متون تاریخ عمومی دوره صفوی، تاریخ‌نسخ جهان‌آرا، اثر قاضی احمد غفاری کاشانی، از منظر نوع ترکیب و شمولش بر تاریخ‌شمار متنوعی از سلسله‌ها و ملل، نزدیک‌ترین نمونه به شمس‌التواریخ است. برخلاف عبدالوهاب چهارمحالی که اشاره خاصی به انگیزه‌اش از تألیف چنین تاریخی نکرده است، قاضی غفاری در مقدمه اثر خود غرض از تألیف چنان تاریخی را یکی اثبات این نکته که «میانی کریاس این دولت ابد اساس [= صفویه] منصوص کأنهم بیان مرصوص است» و دیگر تعیین مقام بی‌همتای سلسله صفوی در قیاس با «جميع طبقات این خواقین عالی درجات» عنوان نموده است. در واقع در طرح‌نسخ جهان‌آرا، طبقات پرشمار و سلسله‌های بزرگ و کوچک پادشاهان و خواقین همچون مقدمه‌ای بر ظهور دولت صفوی نماینده شده است

و بخش اصلی و مفصل کتاب نیز وقایع این دوره را به صورت سال‌شمار تا سال ۹۷۲ ه. ق شامل می‌شود. مؤلف تاریخ جهان‌آرا در عین حال اشاره کرده است که «عُمَری» را صرف کسب اطلاع از «خصوصیات احوال سلاطین روی زمین از قدما و متأخرین» کرده و اطلاعاتی را که در «رسایل متفرقه» پراکنده بوده، در یک رساله گردآورده است. عبدالوهاب قطره در شمس‌التواریخ صرفاً از تاریخ نگارستان قاضی غفاری نام برده، اشاره‌ای به نسخ جهان‌آرا نمی‌کند. ضمن این که با وجود شباهت زیاد این دو تاریخ، نقاط افتراق و تفاوت آنها نیز کم نیست. برای نمونه، مؤلف نسخ جهان‌آرا، دامنه وسیع و متنوع‌تری از تاریخ سلسله‌های شناخته شده تا زمان خود را در کتاب فراهم آورده است و به ناچار در مواردی بسیار به شرحی مجمل و گاه - مثلاً در ذکر ملوک بابل (صص ۳۵-۳۶) در حد ذکر نام پادشاهان بسنده نموده است. اما شمس‌التواریخ اگرچه از جامعیت و نظم اثر قاضی غفاری بی‌بهره است، حتی در مورد سلسله‌های گمنامی چون ملوک نیمروز و آل خلف (۲۳۳-۲۳۳ / ۱۲۰ - ۱۲۲ ب) نیز تفصیل نسبی را رعایت کرده است. افزون بر این روایت قاضی غفاری در مقایسه با شمس‌التواریخ خشک و از نکته‌پردازی و ظرافت ادبی بی‌بهره مانده است. از سوی دیگر عبدالوهاب قطره خود را بی‌نیاز از آن دیده است که همچون مؤلف نسخ جهان‌آرا، گونه‌ای فصل‌بندی و اصل و فرع نمودن سلسله‌ها را در ساختار اثرش رعایت نماید. وی تاریخ سلسله‌های مختلف را تقریباً با یک ترتیب زمانی ذیل یکدیگر آورده است و در مواردی هم نظیر باب پنجم (۱۰۸/۵۷ الف تا ۶۴/۱۲۱ ب) که به اسماعیلیه ایران و مصر اختصاص دارد و باب‌های پانزدهم و شانزدهم (۲۱۰/۱۰۹ الف تا ۲۲۴/۱۱۶ الف) که به ترتیب دربرگیرنده تاریخ آل بویه و آل زیار است، چنین ترتیبی به هیچ وجه رعایت نشده است. نهایتاً این که گرچه قطره تاریخ خویش را در سال ۱۲۶۰ ه. ق یعنی نیم قرن پس از استیلای قاجارها بر ایران زمین می‌نوشت، در کتاب خود نه تنها وزن خاصی برای این سلسله قایل نگشت، بلکه بخش اختصاص یافته به ایشان (خاتمه نخست: ۴۸۴/۲۴۶ الف تا ۴۹۲/۲۵۰ ب) در مقایسه با باب سی و هفتم که تاریخ صفویه را شامل می‌شود، نشان از جایگاه آن سلسله در ذهن مؤلف دارد. با تمام این تفصیل، شاید بتوان شمس‌التواریخ را نمونه قاجاری تاریخ نسخ جهان‌آرا قلمداد نمود، با این تفاوت اساسی که قطره در اثر خود بیش از آن که در اندیشه سلسله هم‌روزگار خود باشد، کوشید روایتی دانشنامه‌وار و فشرده از تاریخ تمامی سلسله‌های شناخته شده تا روزگار خویش را به دست دهد و بی‌شک در این راه میراث‌دار سنتی ریشه‌دار و کهن بود.

شمس‌التواریخ در متن تاریخ قاجار

شمس‌التواریخ به همان میزان که ریشه در سنت تاریخ‌نویسی عمومی فارسی داشت، از زمینه تاریخی زمانه‌اش یعنی نیمه نخست دوره قاجار نیز متأثر بود؛ اگرچه این تأثیرپذیری احتمالاً محدود و از جنبه‌های خاصی بود. والدمن و میثمی هر دو بر اهمیت نقد متون تاریخ‌نگارانه با توجه به زمینه و زمانه تاریخی شکل‌گیری آنها تأکید نموده‌اند^{۴۰}. در این بخش نیز از همین منظر تلاش می‌شود به دو پرسش پاسخ گفته شود: نخست این که شمس‌التواریخ تا چه میزان برآیند زمینه تاریخی روزگار خویش است و تا چه میزان می‌تواند برای محقق تاریخ قاجار سودمند باشد. دیگر آن که این متن به عنوان تاریخی عمومی که در سال ۱۲۶۰ ه. ق نوشته شده، تا چه حد از تحولات جریان تاریخ‌نویسی عمومی این دوره متأثر بوده است.

الف؛ زمینه تاریخی در متن شمس‌التواریخ

همان‌طور که پیشتر اشاره شد مؤلف شمس‌التواریخ بخش نسبتاً کم حجمی را به تاریخ ایران دوره قاجاریه اختصاص داده است. وی رویدادهای سال‌های حکومت آغامحمدخان و فتحعلی شاه را به ایجاز تمام برگزار نموده و خواننده علاقه‌مند به آگاهی بیشتر از این دوره را به کتب مبسوط (۲۴۶/۴۸۴ الف) و تاریخ میرزا محمد صادق مروزی، داروغه دفتر همایون (۲۴۷/۴۸۷ ب) ارجاع داده است. با این وجود در همین مختصر نیز نکاتی چند در اشارات وی جلب نظر می‌کند. از آن جمله می‌توان به ستایش وی از حاجی محمدحسین خان صدراصفهانی و اقدامات وی در اصفهان که «شرح آبادی او را به هزار دفتر و طومار ثبت نتوان کرد» (۲۴۶/۴۸۴ الف)، بیانش از خاتمه جنگ‌های ایران و روس (۴۸۶-۲۴۷/۴۸۷ الف و ب)، ذکر شاهزاده «علی میرزا ظل سلطان» که «فی الحقیقه شاهزاده‌ای خوش اخلاق و بدآل و نیکو احوال و محبوب القلوب بود و قلوب از خصال پسندیده‌اش میل بدو می‌نمود.» (۲۴۸/۴۸۸ الف)، رویارویی حسن علی میرزا شجاع السلطنه و لنزی [همان لیندسی] در فارس (۲۴۸/۴۸۹ ب)، بیانش از برخورد شاهزاده حسین علی میرزا فرمانفرما با منوچهرخان معتمدالدوله و لیندسی و جاه‌طلبی شاهزاده (۲۴۹/۴۹۰ الف)، آگاهی‌های جالب از احوال میرزا ابوالقاسم قائم مقام و حاجی میرزا آقاسی (۴۹۰-۲۴۹/۴۹۱ الف و ب)، فرجام شهربندان هرات (۲۵۰/۴۹۲ الف) و نهایتاً حکمرانی منوچهرخان در اصفهان (۲۵۰/۴۹۳ ب) اشاره نمود.

قطره در بیان سرگذشت و مآثر و آثار قاجاران، لحنی نسبتاً جانبدارانه و ستایش‌آمیز برگزیده است که سیاق رایج تاریخ‌نویسی این دوره است، در عین حال اگرچه از تفصیل وقایع زمان نادر و جانشینانش چشم پوشیده است و این می‌تواند بازخوردی باشد از نفرت قاجاران از جهانگشای افشار و نیز بیزاری شخصی مؤلف از اقدامات مذهبی نادر، از ستایش و بزرگداشت کریم‌خان و لطفعلی‌خان زند فروگذار نکرده است. قطعاً این بیان که شاهدهی است بر خاطره نیکی که از سلسله زند در کنار صفوی‌ها در ذهن جامعه این زمان ایران وجود داشت، می‌تواند انعکاس خفیف ناخوشنودی این جامعه از شرایط حاکم نیز تلقی شود.

قطره در شرح فرجام جنگ‌های ایران و روس، صلح تحمیلی را پیامد آن دانسته است که

بنابر استحقاق اهل آذربایجان، ولات شکی و شیروان و نخجوان و ایروان و ارمن و قبه و دربند و گنجه با امنای دولت روسیه ساختند و ولایات را در تحت تصرف روسیه انداختند... (۴۸۶-۴۸۷/۲۴۷ الف و ب).

وی با تجلیل از «زحمات و صدمات و غزوات و حروب نایب السلطنه» (همان جا) گناه آن شکست را بردوش حکام و ولات نواحی مزبور انداخته و ابراز امیدواری کرده است که «پادشاه صاحبقران [دیگری] ملک ایران را از روس انشاءالله انتزاع نماید» (همان جا).

مؤلف با وجود ذهن متعصب مذهبی‌اش در بیان فرجام کار شاه سلطان حسین و نقش ارباب عمایم در نابسامانی امور، سستی و بی‌عملی شاه و سرانجام سقوط سلسله صفوی لحنی گزنده و طعنه‌آمیز برگزیده است که یادآور بیان محمدهاشم آصف در رستم‌التواریخ است.^{۴۱} وی چنین بیانی را در چند مورد نیز تکرار نموده است.

با توجه به نزدیک بودن زمان نگارش این دو تاریخ و همزمانی آنها با دوره‌ای که هم حکومت قاجار و هم بخش‌هایی از جامعه به ویژه اهل تصوف از نفوذ و قدرت رو به گسترش علمای اصولی ناخوشنود و نگران بودند، بعید نیست که این بیان گزنده بازخوردی باشد از این ناخوشنودی. ضمن اینکه چالش مزبور در زمان نگارش شمس‌التواریخ به اوج رسیده بود.

ویژگی دیگری که پیوند متن شمس‌التواریخ را با زمینه تاریخ‌نویسی قاجاریه نشان می‌دهد، لحن مؤلف در روایت تاریخ خلفای راشدین، امویان و عباسیان است. پیش از

این به زمینه تغییراتی که در ساختار روایت تاریخ اسلام در تواریخ عمومی دوره صفوی به بعد پدیدار گشت، کمابیش اشاره شد. مؤلف شمس التواریخ بر خلاف محمدرضی مستوفی تبریزی صاحب زینت التواریخ که اثر خویش را چندسالی پیشتر تألیف نموده بود و ترتیب رایج تاریخی در نقل تاریخ امامان پس از خلفای راشدین را در تعارض با مذهب عقل دیده، مخالفت جمهور مورخین را لازم شمرد^{۴۲}، به همان سیاق پیشین رفتار نموده و تاریخ خلفا و امامان را منطبق با ترتیب تاریخی روایت کرده است. اما لحنی که وی در روایت این بخش از تاریخ خود برگزیده است، حتی در آثار دوره متقدم صفوی، نظیر لب التواریخ، نسخ جهان آرا، تاریخ نگارستان و زبدة التواریخ کمال منجم نیز سابقه نداشت. اگر رواج قرائات عوامانه از این بخش از تاریخ اسلام در دوره متأخر صفوی را منشأ اصلی راهیابی این نوع بیان به متون تاریخی بعدی بدانیم، آن گاه رواج قابل ملاحظه آن در متون دوره آغازین قاجاریه توجیه پذیر است، کما این که نمود خفیف آن را در زبدة التواریخ محمدمحسن مستوفی نیز که متنی نسبتاً معتدل و محصول دوره افشاریه است می توان دید.^{۴۳} نویسندگان سیاق التواریخ و زینت التواریخ که هر دو متعلق به دوره فتح علی شاه هستند، آشکارا به همین شیوه عمل نموده اند. این در حالی است که متن دو تاریخ عمومی دیگر یعنی اکسیر التواریخ و ناسخ التواریخ که تقریباً همزمان با شمس التواریخ تألیف شده اند^{۴۴} حاکی از بازگشت اعتدال به لحن این عرصه از تاریخ نویسی عمومی فارسی است. اگر قصد اعتضاد السلطنه تألیف تاریخ اسلام نبود و از این رو در حد اشاره و ضرورت به این بخش از تاریخ عمومی پرداخت،^{۴۵} اما قصد محمّد تقی خان مستوفی سپهرکار بزرگ تری بود که تاریخ اسلام در آن جایگاهی ویژه داشت. از این رو وی که در اندیشه ارائه روایتی محققانه و به دور از سوگیری مذهبی بود، تلاش نمود در این روایت بار دیگر منابع اصلی و دست اول را محور گزارش هایش قرار دهد و از هر گونه اهانت و افترا در گزارش خویش بپرهیزد.^{۴۶}

مطلب نهایی که در ارزیابی شمس التواریخ شایسته تأمل می باشد - به ویژه از منظر رابطه ای که میان متن و زمینه شکل گیری آن وجود دارد - انعکاس افق و ژرفای نگرش عقلی نویسنده در متن آن است که اجازه می دهد تا اندازه ای به شرایط عمومی جامعه ای که مؤلف در آن می زیست، وقوف یابیم. کنت دوگوبینو که خود شاهد تألیف دو مورد از برجسته ترین آثار تاریخ نگارانه دوره قاجاریه یعنی ناسخ التواریخ و روضة الصفای

ناصری بود، ضمن ابراز شگفتی از حافظه بی نظیر، پشتکار و دانش فراوان مؤلفان آنها، بر فقدان نگاه انتقادی در نگارش این تاریخ‌ها تأکید نموده بود.^{۴۷} ابراهیم نژاد نیز در پژوهش اخیر خود در بررسی تاریخ‌نگاری دوره متقدم قاجاریه که از نظر وی تا اندازه‌ای قابل مقایسه با تاریخ‌نگاری اروپای قرون میانه است، دو ویژگی را که گویینو به آن اشاره نموده یعنی «پشتکار و پر دانشی» و «فقدان نگرش انتقادی» مشخصه‌های اصلی تاریخ‌نگاری دوره نخست قاجار دانسته است.^{۴۸} اگرچه مقایسه متنی چون شمس التواریخ با روضة الصغای ناصرلی یا ناسخ التواریخ شاید گمراه کننده باشد، این واقعیت را که اثر عبدالوهاب قطره به هر حال جلوه‌ای از سیمای عمومی تاریخ‌نویسی این دوره است، نمی‌توان نادیده گرفت. گیب رونق تاریخ‌نویسی فارسی در دوره ترکان و مغولان را با افول نگاه انتقادی در تاریخ‌نویسی اسلامی هم‌زمان دیده و معتقد است، تواریخ عمومی پر شمار این دوره که عمدتاً تقلیدی از آثار اصیل عربی بودند، از نگرش انتقادی آن آثار بی بهره بودند.^{۴۹} وی از این منظر تنها بیهقی را سزاوار عنایتی خاص دیده است.^{۵۰} اگرچه به نظر نمی‌رسد بین فارسی‌نویسی و افول نگرش انتقادی - آن‌طور که گیب القا می‌کند - رابطه مستقیمی وجود داشته باشد، این که فاصله زیادی میان نگرش تاریخ‌نویسان پیشروی چون یعقوبی، معسودی، ابو علی مسکویه و البتّه فارسی‌نویسان متأخری چون خواجه رشیدالدین فضل‌الله با تواریخ عمومی قاجاریه مشهود است، کاملاً پذیرفتنی است. این نکته نیز شایان ذکر است که نگرش یک تاریخ‌نویس پیوند مستقیمی با زمینه تاریخی - فرهنگی زمانه وی دارد. از این رو اگر بخش قابل توجهی از متن شمس التواریخ به ویژه بخش‌های نخستین آن برخلاف آثار تاریخ‌نویسان نامبرده فاقد نگرش خردمدار و انتقادی و یادآور همان داستان‌هایی است که به تعبیر نیک بیهقی «خواب آرد نادانان را چو شب بر ایشان خوانند»،^{۵۱} نه تنها ذهنیت مؤلف که شرایط و زمینه تاریخی شکل‌گیری متن نیز باید در ارتباط با نگرش حاکم بر آن مورد توجه قرار گیرد. تاریخ‌نویسی چون یعقوبی اگر به نقل تاریخ دیگر ملل و اقوام دست یازید، بیش از آن که تکیه بر ذهنیت محض نماید، مبنای روایت خویش را مشاهده و تعقل قرار داد. وی به سرزمین‌های زیادی سفر نموده و از جمله جغرافی‌دانان مسلمان برجسته بود. از این رو نگاه منتقدانه وی که از مشاهدات و خردباوریش مایه می‌گرفت، نمی‌توانست حکایات ناسازگار با عقل را به راحتی قبول نماید.^{۵۲} ابن مسکویه نیز که ترجیح داد افسانه‌ها و روایات مربوط به معجزات و کرامات

را از متن تاریخی خویش کنار گزارد، در وهله نخست فیلسوفی تربیت یافته در زمینه تاریخی - فرهنگی تمدن اسلامی قرن چهارم هجری بود. مسعودی، بیهقی و خواجه رشیدالدین را نیز البته با شرایطی متفاوت می توان در زمینه همسانی جای داد. از سوی دیگر تاریخ نویسان عمومی سده های متأخر، عمده تلاش خویش را در راستای ارائه روایاتی فراگیر از تاریخ به کار گرفتند و در این راه توجه چندانی به ارزیابی و بازجست داده های پرحجمی که تاریخ نویسان اولیه گرد آورده بودند، روا نداشتند. از این رو همان طور که گیب اشاره نموده، سودمندی این تواریخ - البته به عنوان مرجع - ناظر بر همان افزوده های جدید بود.^{۵۳}

افزون بر موارد یادشده تحولاتی نیز که در سده های دهم تا سیزدهم هجری ابعاد مختلف حیات اجتماعی - فرهنگی ایرانیان را تحت تأثیر قرار داد و بر نگرش تاریخ نویسان نیز مؤثر افتاد از دیگر عوامل افول قابل ملاحظه محوریت نگاه منتقد و خردگرا در روایت تاریخی بود و نهایتاً نکته ای که به ویژه در مورد مؤلف شمس التواریخ باید مورد مذاقه قرار گیرد، رابطه ای است که به نظر می رسد میان سبک نثر و مضمون متن وجود داشته باشد. به عبارت روشن تر گاه معنی و مضمون متن قربانی آراستن صورت آن می شود و ظاهراً کمتر تاریخ نویسی چون بیهقی موفق شده است در عرصه تاریخ نویسی فارسی تلفیق درخشانی از ژرفای معنا و آراستگی ادبی و اصالت متن به دست دهد. به نظر می رسد مؤلف شمس التواریخ نیز که در درجه نخست شاعر و ادیب بود به رغم تلاشش در پیروی از سبک بازگشت، در زمره تاریخ نویسانی است که به تعبیر کاهن تاریخ را شاخه ای از ادبیات پنداشته و متن را عرصه ای برای برنمودن هنر نثرپردازی و سخنوری خویش قلمداد کرده اند.^{۵۴} البته اگر عبدالوهاب قطره که پیش از آن که تاریخ نویس گردد، شاعر و ادب دانی مشهور بود، تاریخ نویسان مدعی چون لسان الملک سپهر نیز وضع چندان بهتری نداشتند. چنان که سپهر نیز دستکم در مجلدات آغازین اثر خویش افسانه های ملل را بی نیاز از آزمون به سنجه عقل صرفاً در روایت فربه تری گرد آورد.

ب) شمس التواریخ و تاریخ نویسی عمومی قاجار

دوره قاجار در عرصه تاریخ نویسی فارسی به ویژه گونه عمومی آن شاهد تغییر و تحولات قابل توجه و بعضاً بنیادی بود. قطعاً ترسیم سیمایی جامع و رسا از روند این

دگرگونی‌ها منوط به انجام مطالعه‌ای همه‌جانبه است. با این حال از آن جا که اثر مورد بررسی ما در نیمه نخست همین دوره به نگارش درآمده است، تعیین جایگاه آن در عرصه این تحولات ضروری به نظر می‌رسد. دوره محمدشاه را شاید بتوان حلقه واسط نگرش سنت مدار غالب در دهه‌های آغازین دوره قاجار و نگاه رو به تحوّل تاریخ‌نویسی دهه‌های منتهی به انقلاب مشروطیت دانست؛ دگرگونی‌هایی که به انقلابی در نگرش سنتی تاریخ‌نویسی انجامید. نماینده بارز این جریان گذار را می‌توان ناسخ‌التواریخ دانست که در دو جلد نخست آن تلاش شده است تا دگرگونی‌های جدید در همان قالب ساختاری سنتی تاریخ‌نویسی، گنجانده شود. از جمله بارزترین جلوه‌های تغییرات نوین در تاریخ‌نویسی این دوره، گونه‌ای محوریت یافتن «ایران» و تلاش تاریخ‌نویسان در راستای ارائه روایتی از تاریخ بر مدار این مفهوم بود. در روایت جدید بخش مربوط به «ملوک عجم» که در ساختار روایی سنتی بخشی فرعی و خاطره‌وار در حاشیه تاریخ اسلام بود، همچون نقطه آغاز و بخش ضروری تاریخ ایران به رسمیت شناخته شد. در این راستا، محمدشاه جانشین خاقانی که خود را خلف شایسته و برحق پادشاهان کیانی می‌انگاشت، به اعتضادالسلطنه مأموریت داد تا «کتابی مشتمل بر احوال سلاطین زمان از کیامرت الی شاهنشاه جهان [محمدشاه غازی]» تألیف کند.^{۵۵} در این روایت «سلاطین ذواق‌تدار ایل جلیل قاجار» به عنوان «طبقه چهاردهم» پادشاهان ایران که نخستینشان کیومرث پیشدادی بود معرفی شدند و از آنجا که «مراد این رساله ذکر شهریاران ایران» بود، ذکر پیامبر (ص)، خلیفه نخست و امامان (ع) از آن حذف شده و به دیگران نیز به اعتبار اقتدار و حکمرانی که زمانی بر ایران داشته بودند اشاره گشته بود.^{۵۶} در روایت نامنجم ناسخ‌التواریخ نیز «ایران» در کنار چین، شام، یمن، روم، ایتالیا، فرانسه، هندوستان، اسپانیول و دیگر ممالک قدیم و جدید هویتی متعین یافته و طبقات «ملوک عجم» به عنوان سلسله پادشاهان پیش از اسلام ایران محسوب شده بودند.^{۵۷}

در عین حال این تاریخ‌نویسان همچنان به شاکله کلی و زمانبندی سنتی گزارش تاریخ عمومی وفادار مانده و به رغم تأکیدی که بر جایگاه ایران داشتند، به حذف یا فروکاستن وزن بخش اسلامی تاریخ ایران در گزارش خود و تغییراساسی زمانبندی تاریخی اقدام ننمودند؛ کاری که گروهی از تاریخ‌نویسان نسل بعد نظیر جلال‌الدین میرزا، میرزا آقاخان کرمانی و میرزا اسماعیل تویسرکانی متأثر از تحولات

جدید و ظهور تجددگرایی و ملی‌گرایی به آن دست یازیدند.^{۵۸} تلاش اعتضادالسلطنه نیز در روایت خود، ارائه سیمایی از زنجیره تاریخی پادشاهان ایران و رسمیت بخشیدن به جایگاه سلاطین قاجار به عنوان طبقه چهاردهم پادشاهان کیانی و به عبارتی مشروعیت دادن به حکومت قاجار با ابزار روایت تاریخی بود. از این منظر محوریتی که ایران در گزارش وی یافته بود از جنس محوریت موجود در گزارش‌های تاریخ‌نویسان متجدد نبود.

متأسفانه طرح بلندپروازانه لسان‌الملک در هیئت تمام و کمالش نقش نسبت تا بتوان درباره آن داوری درستی نمود. سیمای مجلّات نخست، اشاره گوبینو را مبنی بر این که لسان‌الملک بر آن بود تا «تألیفی حقیقتاً عظیم» از تاریخ جهانی را با فراهم آوردن تاریخ همه ملل در روایتی یکپارچه و تطبیقی ارائه نماید،^{۵۹} تأیید می‌کند. اما زمانی که وی این نظر را داد هنوز همان دو جلد نخست آماده شده بود^{۶۰} و بخش‌های بعدی که دربرگیرنده تاریخ قاجاریه، سیره پیامبر و خلفای راشدین و تاریخ امامان - تألیف عباسقلی و میرزاهدایت‌الله سپهر - می‌باشد، حاکی از ناکامی طرح آغازین است. به هر روی همان دو مجلد نخست نشان می‌دهد که اولاً لسان‌الملک منابع کاملاً جدیدی در اختیار داشته است که به این بخش از اثر وی سیمایی بدیع بخشیده است^{۶۱} و از جمله جلوه‌های آن اختصاص بخشهایی از کتاب به تاریخ‌شماری از کشورهای اروپایی و چین، هند، مصر و تونس است. دیگر آن که وی نیز از طرح زمانبندی متون نوزدشتی آگاه بود، اما ترجیح داد این طرح را به عنوان «عقاید عجمان ایران زمین» و در کنار باورهای متقدمان و حکمای هند و چین ذکر نماید و آن را در ساختار روایی اثر سترگ خویش دخالت ندهد.^{۶۲}

در مجموع می‌توان گفت که مؤلف ناسخ‌التواریخ در دو مجلد نخست، با گنجاندن تاریخ ممالک جدید در چهارچوب همان ساختار سنتی آن ساختار را فربه‌تر کرده است، چنان که در این گزارش تاریخ کشورهای جدیدی چون فرانسه، ایتالیا در کنار ملل قدیم نظیر بابل، آل یهود و مصر آمده است و کوروش و اخشوروش (خشیارشا) که در چهارچوب سنتی گزارش پادشاهان ایران جایی نداشته‌اند، پادشاهان بابل معرفی شده‌اند. در واقع به نظر می‌رسد که لسان‌الملک سپهر قصد داشته است طبری وار تمام روایات موجود از تاریخ ملل را در گزارش خویش بگنجانند.

اما متن شمس‌التواریخ اگرچه در زمانی نوشته شد که ساختار روایی و نگرش حاکم

بر تاریخ‌نویسی سنتی کم و بیش از تحولات جدید متأثر شده بود، نشانی از این دگرگونیها ندارد. در تألیف قطره نه ردپایی از ایران‌گرایی و تاریخ‌پردازی دیده می‌شود و نه ذکر درخور اعتنایی از ملل و دول جدید آمده است. در گزارش وی آغاز خلقت، آفرینش «جان بن جان» و آغاز تاریخ، هیبوط «آدم در سراندیپ و حوا در جدّه» است (۵/۵ الف) و طبقات ملوک عجم حتی پس از تاریخ خلفا ذکر شده‌اند. هیچ تلاشی نیز برای نمایش زنجیره متصل پادشاهان ایران صورت نگرفته است و طبقات ایشان به شکلی منقطع و در کنار سلسله‌های محلی و غیرایرانی روایت شده است. در مورد کشورها و ملت‌های جدید نیز تنها در خاتمه دوم و در حد نام به ممالکی چون آلمانیه، رومیه کبری (۴۹۵/۲۵۱ ب) نمچه (۵۰۹/۲۵۹) و انگلیس (۵۱۶/۲۶۳ الف) آن هم از طریق منبع یا منابع تاریخ عثمانی که در اختیار مؤلف بوده، اشاره شده است. ذکر ملوک ختای از زمان نیکودر شاه تا انقراض دولت سودی سو، پادشاهان افرنج [که] دوفرقه‌اند یکی پایان و یکی قیصره و بطالسه در حد اشاره (۴۹۵/۲۵۱ ب) و آل عثمان تا سلطان مراد بن سلطان احمدخان با تفصیل بیشتری (۴۹۶/۲۵۲ الف) آمده است و در همین جا ناگهان روایت قطع شده است که ظاهراً مربوط به نقص نسخه است. اما همین بخش هم نشان می‌دهد که مؤلف کاملاً در چهارچوب ساختارروایی و نگرش سنتی رفتار نموده است. در واقع ظاهر امر حاکی از آن است که عبدالوهاب چهارمحالی بیش از آن که از تحولات زمانه خود اثر پذیرفته باشد، به سنت تاریخ‌نویسی قدیم دلبستگی داشته است.

نتیجه

تاریخ‌نویسی عمومی فارسی، جریانی بود ممتد که شاکله و مایه اصلی اش ریشه در ساختار روایی و نگرشی داشت که نخستین تاریخ‌نویسان عربی - اسلامی قرن سوم هجری پیشنهاد نموده بودند. این ساختار روایی که با ترجمه تاریخ طبری به زبان فارسی راه یافته بود در خلال سده‌های منتهی به نگارش شمس‌التواریخ از تحولات تاریخی تأثیر پذیرفت، لیکن کلیت آن حفظ شد. اواسط سده سیزدهم هجری یعنی زمانی که عبدالوهاب چهارمحالی اثرش را که تاریخ عمومی به سبک و سیاق سنتی بود نوشت، شاهد ظهور جلوه‌های تغییر در نگرش و ساختار حاکم بر تاریخ‌نویسی سنتی فارسی، به ویژه گونه عمومی آن بود. با این وجود این تغییرات در متن شمس‌التواریخ نمودی

نیافت. عبدالوهاب چهارمحالی نه به مانند تاریخ‌نویسان مطرحی چون محمدتقی خان سپهر و اعتضادالسلطنه در اندیشه پیشنهاد طرح جدیدی در ساختار روایی تاریخ‌نویسی عمومی بود و نه همچون رضاقلی خان هدایت قصد تعیین جایگاه قاجاران در چهارچوب ساختار سنتی را داشت. وی همچنین از ایران‌گرایی‌ای که در نامه خسروان جلوه نمود، تأثیری نپذیرفته بود. قطعاً اینکه وی برخلاف مؤلفان نامبرده کمتر در متن تحولات تاریخی زمانه‌اش حضور داشت و تعلق خاطر اصلی‌اش شعر و نثر فارسی سبک خراسانی بود، در این سنت‌گرایی بی‌تأثیر نبود. سیمای کلی اثر وی حاکی از آن است که صرفاً به دنبال ارائه روایتی از تاریخ بر مبنای همان ساختار دانشنامه‌واری بود که تاریخ‌نویسانی چون قاضی احمد غفاری آن را گسترش داده بودند. باین وجود، شاید بتوان شمس‌التواریخ را به عنوان نماینده بخشی از جریان تاریخ‌نویسی در دوره قاجار قلمداد نمود. اینکه آیا اثر عبدالوهاب قطره می‌تواند انعکاسی باشد از فضای فکری و اجتماعی اصفهان این زمان که به احتمال زیاد قطره تاریخش را در آن سامان نوشت، نیز پرسشی موجه می‌نماید که پاسخ به آن در گرو شناخت کافی از این فضا در دوره مزبور است. به هر روی شمس‌التواریخ چه به مثابه یک متن که بازخوردی از یک زمینه است و چه از نظر آگاهی‌های اندکی که پیش‌روی پژوهشگر تاریخ قاجار می‌نهد، تاریخی درخور اعتناست؛ ضمن این که ارزش ادبی آن نیز کم نیست.

پی‌نوشت‌ها

۱. در این مقاله با هدف دقت بیشتر هر دو شکل صفحه‌شماری رعایت شده است. در ارجاع‌های مربوط به متن نسخه مورد نظر چه در متن و چه در پی‌نوشت، رقم سمت راست ممیز مربوط به صفحه‌شماری مقدمه‌نویس و رقم سمت چپ مربوط به صفحه‌شماری خود نسخه بدون احتساب صفحات افزوده شده است.
۲. البته مؤلف شمس‌التواریخ در دیباچه اثرش اشاره خاصی به این شاهزاده نکرده است و صرفاً از اصرار و تشویق فردی که خود او را چنین معرفی می‌کند: «آفتاب فلک دانش را ضوء و ماه سپهر بینش را پرتو، طفل سخن را دایه و عروس نظم را پیرایه و بازرگان نثر را مایه، حاوی مجموع علوم و بانی تمام خطوط و رقوم، عطارد فطرت مشتری طینت شهسوار میدان فصاحت و نامدار عرصه بلاغت [خوانده نشد] اعظم و فیلسوف معظم حضرت ضیاء ایده اله تعالی» سخن می‌گوید. آشکار است که منظور از این «حضرت ضیاء»

- ضیاء السلطنه مشهور، خواهر بطنی و هنرمند محمود میرزا نیست و مراد وی در این خطاب باید «ملا محمدحسین ضیاء اصفهانی» از شاعران نه چندان نامور هم‌روزگارش بوده باشد که در تذکره‌مدایح معتمدیه، چنین معرفی شده است: «باطنش چون ظاهرش مصفاً، صاحب اخلاق حمیده و احوال پسندیده، نامش ملا محمد حسین و در طرز تغزل و مدح معزی را ثانی اثنین، از فضلاء زادگان اصفهان و از نشو و نما یافتگان آن سامان است... در علوم باطن و ظاهر فضلا را محسود اصاغر و اکابر و در فنن رسایل و دفاتر پیش فرد اوایل و اواخر عروس صفحه از نگارش هفت قلمش هر هفت پرده مشاطه خامه‌اش جمال صحایف را غیرت هشت بهشت کرده، طبعی مطبوع و رسمی مرغوب و شعری بانظم و نثر باسلوب دارد و نیز در علم سیاق شهره آفاق و در فن نجوم طاق است در انواع سخن قادر و در اجناس هنر ماهر...» میرزا محمدعلی بهار؛ تذکره مدایح معتمدیه، نسخه خطی شماره ۹- ب، کتابخانه ادبیات دانشگاه تهران، ذیل «ضیاء».
۳. محمود میرزا قاجار، ج ۲، ص ۴۴۴.
۴. همان، صص ۴۴۴-۴۴۵.
۵. با توجه به این که حکومت محمود میرزا در فاصله سال‌های ۱۲۲۹ و ۱۲۴۱ ه. ق در نهایت بوده است، احتمالاً قطره در سال‌های آخر این دوره به محفل مقربان شاهزاده پیوسته است. در مورد محمود میرزا بنگرید به: بامداد، ج ۴، صص ۵۱-۵۳.
۶. گروسی، ص ۶۰۳.
۷. دنیلی (مفتون)، ج ۱، ص ۲۴۴.
۸. نواب شیرازی، ص ۶۱۴.
۹. هدایت، بخش دوم از ج ۲، صص ۱۲۹۱-۱۲۹۶.
۱۰. بهار، ذیل «قطره».
۱۱. دانش پژوه در معرفی نسخه اشاره نگارنده به بازگشت منوچهرخان به سپاهان در تاریخ ۲۰ رجب ۱۲۵۹ را مورد تأکید قرار داده است نک: دانش پژوه، ص ۱۰۰.
۱۲. بهار، ذیل «دریا».
۱۳. آقابزرگ الطهرانی، ج ۹، صص ۳۲۵، ۵۸۸، ۸۸۶.
۱۴. سید احمد دیوان بیگی شیرازی، ج ۲، ص ۱۴۳۴.
۱۵. احتمالاً دانش پژوه نیز بر مبنای تاریخ تألیف مجمع الفصحا و گزارش الذریعه این تاریخ را عنوان نموده است، حال آن که رضاقلی خان هدایت خود گزارش سفینه‌المحمود و انجمن خاقان را مبنای نقل خویش قرار داده است. نک. هدایت، ص ۱۲۹۲.
۱۶. برگل، بخش دوم، صص ۶۷۷-۶۷۸.
۱۷. در یادداشتی نیز که اخیراً به ابتدای نسخه افزوده شده و به معرفی مؤلف و ذکر اهمیت شمس التواریخ پرداخته است تاریخ وفات مؤلف زمانی بین سال ۱۲۶۰ ه. ق سال تألیف نسخه و ۱۲۶۴ ه. ق یعنی سال وفات محمدشاه حدس زده شده است.
۱۸. برای نمونه بنگرید به متن فرمان محمدشاه مبنی به مناسبت تغییر «لباس نظام» در: اعتضادالسلطنه، صص ۴۹۹-۵۰۰.

۱۹. بنگرید به: زرگری نژاد، صص ۲۰۱-۲۳۶.

۲۰. ذکر چند نمونه از نثر وی در اینجا مناسب می‌نماید. در ذکر قابوس و شمگیر می‌نویسد: «با آنهمه فضل و کمال که قابوس را بود بی‌باک و خونریز بود و در خونریزی بی‌پرهیز، [پس] مجنّده و قوّاد لشکر از او اعراض نمودند [و] منوچهر پسرش را که والی طبرستان بود طلبیدند... آثار جتّات و مبرّات او در جرجان از مساجد و مدارس و خواناتق و قناطر و عرابط و دارالشفاء از حیّز احصا بیرون است، حال هم که جرجان خراب است گنبد قابوس بر آثار او دلیل و برهان است» (۲۲۲/۱۱۵ الف). در ذکر امیر خسرو چلاوی نویسد: «امیر خسرو بن اردشیر امساکی به حد افراط داشت، خزاین را از امساک انباشت، دیناری در دست کسی نگذاشت، دیدهای خوان او را چون نانش ندید و دهانی نمک مائده او را نچشید، خودش هم مائده را جز در خواب ندید» (۲۷۸/۱۴۴ الف). «سلطان محمود به عزم استیصال و قلع و قمع ماده خلاف خلف دیوانه با خویش و بیگانه روی بدان سامان نهاد، با فیلان کوه پیکر و شیران لشکر صلاّی رفتن در داد خلف در قلعه طاق که در رضانت طاق در آفاق و در حصانت حصین تر از بن نیلی رواق بود متحصّن گردید. در همان روز ورود سلطان به موجب فرمان لشکریان درختان را بریده خندق انباشتند. خیول و فیول چون اجل عجول روی به قلعه نهاده هزار و دویست بیستون بر فراز چهار ستون و بر فراز هر بیستون دو سیمین ستون و بر هر سیمین ستون ازدهایی بیجان در یکدم گرد حصار طاق را بر طاق این نه رواق رساندند و نطق هدم طاق را بر میان بستند» (۲۳۵/۱۲۱ ب).

۲۱. ملک الشعرا بهار، ج ۳، صص ۳۵۰-۳۵۱.

۲۲. علاوه بر مواردی که تا به حال ذکر شد، منابع دیگری که مؤلف شمس التواریخ در متن اثر خویش به آنها اشاره نموده است، عبارتند از: آداب العرب و الفرس مسکویه (۴۸/۲۷ الف)، کتاب معمرین هشام بن اسماعیل (۵۰/۲۸ الف)، نظام التواریخ (۵۶/۳۱ الف)، تجارب الامم (۲۱۰/۱۰۹ الف)، نفیس الفنون محمد بن محمود عجلی (۲۱۰/۱۰۹ الف [الکامل] ابن اثیر (۲۳۳/۱۲۰ ب)، ترجمه تاریخ یمینی (۲۳۵/۱۲۱ ب)، تاریخ نگارستان (۲۵۹/۱۳۴ ب)، جامع [التواریخ] رشیدی (۳۰۵/۱۵۷ ب)، شرح مطلع قطب‌الدین رازی و مرآئی عضد‌الدین ایجی (۳۲۵/۱۶۷ ب)، ظفرنامه شرف‌الدین علی یزدی (۳۵۸/۱۸۴ الف)، تاریخ و صاف (۱۸۵/۳۶۸ ب)، عالم آرای عباسی (۳۷۴/۱۹۳ الف)، شرح (۳۹۵/۲۰۲ ب)، صفوة الصفا (۳۹۵/۲۰۲ ب)، احسن التواریخ روملو (۴۰۹/۲۰۹ الف)، تاریخ [گیتی‌گشای] میرزا [محمد] صادق منشی (۴۷۳/۲۴۱ ب) و سرانجام تاریخ [جهان آرای] میرزا محمد صادق مروزی (۴۸۷/۲۴۷ ب).

۲۴. اصولاً بررسی تاریخ‌نویسی فارسی، به ویژه گونه‌عمومی آن به صورت مستقل و بدون در نظر گرفتن خاستگاه آغازین آن یعنی تاریخ‌نویسی اسلامی - عربی که در حوزه عراق و ایران نضج گرفت و توسعه یافت، میسر نیست. همان‌طور که التون دانیل اشاره نموده است در فاصله هجوم اعراب تا ایلغار مغول، حیطة جغرافیایی که «ایران» نام گرفته است، به لحاظ سیاسی بخشی از یک قلمرو سیاسی گسترده‌تر (خلافت) و یا به صورت حکومت‌های محلی پراکنده بود. از این رو گرایش غالب تواریخ عمومی این دوره آن بود که تاریخ این محدوده را به عنوان جزئی از پیکره قلمرو خلافت ذکر نمایند. بنگرید به: Daniel, Vol. 12 p. 330؛ با این حال همان‌طور که اشاره شد، تاریخ‌نویسان ایرانی مسلمان از همان

- روزهای نخست به جدّ کوشیدند تا میراث تاریخی سرزمین خویش را در این قالب کلی جای دهند. در این زمینه تلاش ایشان در جهت انطباق روایات عبری-اسلامی از تاریخ جهان که با خلقت جان بن جان و هبوط آدم آغاز می‌گشت با روایت «تاریخ ملی ایران»-اصطلاحی که یارشاطر به کارگرفته است- که نخستین انسان را کیومرث و نقطه آغاز تاریخ را پادشاهی وی قرار داده بود، به ویژه درخور توجه است. در این زمینه بنگرید به: توکلی طرقي، صص ۵۹۳-۵۹۴. و نیز: Tavakoli-Targhi, pp. 149-162.
- در مورد سرچشمه‌های تاریخ‌نویسی عمومی اسلامی و شکل‌گیری ساختار روایی آن از جمله بنگرید به: Cahen, pp. 134-150; Gibb, pp. 108-119.
25. Meisami, pp. 23-37. Daniel, p. 285-286. Idem, *Historiography*, p. 339.
26. Cahen, p. 161.
27. Melville, "Historiography IV, Mongol Period". Vol. 12. p. 348.
۲۸. از جمله وفادارترین تاریخ‌نویسان بعدی به سبک‌جمع‌التواریخ می‌توان به فخرالدین بناکتی و حمدالله مستوفی قزوینی اشاره نمود. به خصوص تاریخ بناکتی را شاید بتوان روایت فشرده‌تری از جامع‌التواریخ رشیدی قلمداد نمود. در این زمینه بنگرید به: بناکتی، تاریخ بناکتی، روضه اولی الباب فی معرفة‌التواریخ و الانساب، چاپ دکتر جعفر شعار، تهران، سلسله انتشارات انجمن آثار ملی، ۱۳۴۸ و نیز Gibb, p. 131.
۲۹. بیضاوی، قاضی ناصرالدین بن عبدالله بن عمر؛ نظام‌التواریخ، چاپ بهمن کریمی، تهران، کتابخانه علمی بی‌تا. برای یک بررسی و نسخه‌شناسی مفصل از نظام‌التواریخ نک به:
- Charles Melville, "From Adam to Abaqā; Qadī Baidāwī Rearrangement of History (Part I), *Studia Iranica* 30/1 (2001). pp. 67-76. Idem; "From Adam to Abaqā: Qādī Baidāwī's Rearrangement of History (Part II), *Studia Iranica* 36/1 (2007), pp. 7-64.
- هم‌چنین ترجمه این اثر با مشخصات ذیل به چاپ رسیده است: ملویل، چارلز، «از آدم تا آباقا (برقراری ترتیب تازه در تاریخ توسط قاضی بیضاوی)»، ترجمه محمدرضا طهماسبی، ضمیمه فصلنامه آینه میراث، دوره جدید، سال ششم، ضمیمه شماره ۱۴، ۱۳۸۷.
۳۰. در حالی که گیب از هر دو اصطلاح «مکتب مغول» و «مکتب هرات» استفاده نموده است، وود در مقاله خود از هیچ یک از این موارد استفاده ننموده و ژویه نیز اصطلاح «مکتب خراسان» را مناسب‌تر دیده است: Gibb, pp. 131-132; Woods, pp. 81; Szuppe, Vol. 12. p. 356.
۳۱. در مورد اهمیت روضة‌الصفای میرخواند بنگرید به:
- Sholeh A. Qurinn; "The Timurid Historiographical Legacy: A Comparative Study of Persianate Historical Writing" in. A. J. Newman (ed.) *Society and Culture in Early Modern Middle East, Studies on Iran in the Safavid Period* (Leiden & Boston: Brill 2003) pp. 19-31. Idem, *Historical Writing During The Reign of Shah ^cAbbas, Ideology, Imitation and Legitimacy in Safavid Chronicles*, (Salt Lake City 2000) pp. 33-42, Szuppe, "Historiography V. Timurid Period", p. 358.

۳۲. بناکتی، صص ۹۵-۱۱۵، حمدالله بن ابی بکر احمد بن نصر مستوفی قزوینی، صص ۱۹۲-۲۰۷.
۳۳. محمد بن خاوندشاه بن محمود میرخواند؛ روضة الصفا فی سیره الانبیاء و الملوك و الخلفاء، ج ۲ بخش دوم، صص ۱۸۵۵-۲۰۵۵، ج ۳، بخش نخست، صص ۲۰۵۷-۲۱۲۶. غیاث الدین بن همام الدین حسینی خواندمیر، حیب السیر فی اخبار افراد البشر، ج ۲، جزء یکم، صص ۱۱۳-۲.
۳۴. کمال منجم یزدی، صص ۱۳-۱۷.
۳۵. یحیی بن عبداللطیف قزوینی، صص ۳-۷.
۳۶. قاضی احمد غفاری کاشانی، تاریخ نگارستان، صص ۱۰-۱۵.
۳۷. قاضی احمد غفاری کاشانی، تاریخ جهان آرا، آیت اول.
۳۸. خواندمیر، حیب السیر، ج ۲، صص ۶، ۷، ۵۳، ۱۰۲.
۳۹. این بخش از اثر محمد محسن مستوفی با این مشخصات به چاپ رسیده است: مستوفی؛ محمد محسن، زبدة التواریخ، چاپ بهروز گودرزی، تهران، بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار ۱۳۷۵.
40. Waldman, p. 13.
۴۱. نک: محمد هاشم آصف، صص ۹۸، ۱۴۳.
۴۲. مستوفی تبریزی در توجیه این ضرورت می نویسد: «بر ناظران... پوشیده مباد که نگارندگان عرایس تواریخ عهود سابقه و مشاطگان رخسار شاهدان جراید ایام ماضیه بعد از ایراد مآثر انبیاء عظام و حضرت خیر الانام صلوات اله الملک العلام در کتب و مؤلفات خویش ذکر احوال سراسر نکال قایدان اهل ضلال و ضلام خلفای ثلاثه لعنهم اله الی یوم القیام را از بیان مفاخر و مناقب اسداله الغالب علی بن ابی طالب و اولاد کرام و احفاد عالی مقام انحضرت علیه السلام که هر یک اشعه افتاب کرامتند و برجیس اوج هدایت... مقدم داشته [اند].. راقم حروف این معنی را نزدیک خود باطل و در مذهب عقل از شرایط جواز عاطل دانست که ایشان را با خلوت نشینان عالم قدس و ساکنان غرف انس مجاورت و مجالست دهد یا عالمی را که دانش به نور علم و وفور دانش آراست با جاهلی که در تپه نادانی و مظموره جهل و سرگردانی و تحیر است در یک مسلک کشد... لاجرم مخالفت جمهور مورخین را لازم شمرد [و] مناسب این سیاق آمد که مآثر خلفای ثلاثه را بعد از ذکر احوال سلاطین عجم که هر یک را خاک قدم بآبروی ایشان شرف دارد ایراد و مناقب و اوصاف حضرات ائمه انام علیهم السلام را در تلو احوال سعادت امتثال سرور انبیا صلی اله علیه و اله مناسب دید...» (محمد رضی مستوفی، ج ۲)، گ ۴۷ الف.
۴۳. بنگرید به: مستوفی، محمد محسن، زبدة التواریخ، ن.خ. شماره ۹۱- ب کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، گگ ۶۹ الف، ۷۰ الف و ب، ۷۶ ب.
۴۴. محمد تقی خان سپهر و علیقلی میرزا اعتضاد السلطنه تألیف آثار خود را به ترتیب در سالهای ۱۲۵۸ و ۱۲۵۹ ه.ق آغاز نموده بودند.
۴۵. علیقلی میرزا، اعتضاد السلطنه، اکسیر التواریخ (جلد اول) ن.خ. شماره ۱۲۳۸، سنا، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، گ ۲۳ الف و ب. مقایسه شود با گزارش سیاق التواریخ، گ ۱۵ الف.
۴۶. محمد تقی بن محمد علی سپهر، صص ۴۴۷-۴۵۳. نیز بنگرید به: روحبخشان، صص ۳۷۲-۳۸۱.
47. Joseph Arthur de Gobineau, pp. 208-209.

48. Ebrahimnejad, p. 54.
 49. Gibb; Tarikh, pp. 124, 130-131.
 50. Ibid; p. 124.

۵۱. بیهقی، ص ۱۰۲۰.

۵۲. برای نمونه یعقوبی در بارهٔ باورهای ایرانیان می‌نویسد: «پارسیان برای پادشاهان خود چیزهای بسیاری ادعا می‌کنند که قابل قبول نیست، از قبیل فزونی در خلقت تا آنجا که برای یک نفر چندین دهان و چندین چشم و برای دیگری صورتی از مس و بر شانهٔ دیگری دو مار که مغز سر مردان خوراک آنها است، باشد و همچنین زیادی عمر و دفع مرگ از مردم و مانند اینها از اموری که عقل آن را نمی‌پذیرد و در شمار بازیها و یاوه‌گویی‌های بی‌حقیقت قرار می‌دهد.» یعقوبی، ج ۱، ص ۱۹۳. در مورد تاریخ یعقوبی همچنین بنگرید به: Daniel, *Historiography*, p. 335. Cahen; *L'historiographie*, p. 147.

53. Gibb, Tarikh, p. 131.
 54. Cahen, *L'historiographie*, p. 158.

۵۵. اعتضادالسلطنه، ج ۱، گ ۲ الف.

۵۶. همان، گگ ۲۳ الف و ۲۴ ب.

۵۷. البته همانطور که توکلی طرقي نیز اشاره نموده است، سابقهٔ این تعیین هویتی به دوره‌های پیش از قاجاریه بازمی‌گشت و به ویژه در متون تاریخ‌نویسی دورهٔ زندیه جلوه گر شده بود. آنچه در اینجا مورد تأکید است، ظهور هویتی مستقل برای ایران در کنار دیگر کشورها در گزارش عمومی تاریخ است. جالب این که در گزارش سپهر: کوروش، داریوش، اخشوروش و داریوش دوم در کنار سناشرب، اسرهادان، نینیدس و دیگر شاهان کلدانی و آشوری به عنوان پادشاهان بابل معرفی شده و هنوز به عرصهٔ تاریخ ایران راه نیافته‌اند. توکلی طرقي، صص ۵۸۵-۵۸۷.

۵۸. بنگرید به: جلال‌الدین میرزا، بخش یکم، داستان پادشاهان ایران از آغاز آبادیان تا انجام ساسانیان؛ میرزا آقاخان کرمانی، آینه سکندری، تصحیح میرزا جهانگیرخان شیرازی (چاپ زین العابدین مترجم الملک، شعبان ۱۳۲۴ / اکتبر ۱۹۰۶)، جلد اول: از زمان ماقبل تاریخ تا رحلت حضرت ختمی مرتبت؛ میرزا اسماعیل خان تویسرکانی مهرخوان، فرازستان، بمبئی: چاپ عکسی ۱۸۹۴. و نیز: عباس امانت، «پورخاقان و اندیشه بازیابی تاریخ ملی ایران: جلال‌الدین میرزا و نامه خسروان»، ایران‌نامه، سال هفدهم: صص ۵-۵۴، توکلی طرقي: تاریخ‌پردازی، صص ۵۸۳-۶۲۸ و نیز:

Mohamad Tavakoli-Targhi, *Refashioning Iran: Orientalism, Occidentalism and Historiography* (London: I. B. Turis 2001) pp. 77-104; Idem, *Contested Contested Memories*, pp. 162-175.

البته همان طور که امانت هم اشاره کرده و سیمای کلی منابع تاریخ‌نویسی این دوره نیز مؤید آن است، چنین تحولات بنیادی در ساختار روایی و گزارش تاریخ که توکلی تأکید زیادی بر آن دارد، محدود به همین شمار اندک تاریخ‌نویسان تجددگرا باقی ماند و اگرچه نقش زیادی در فراهم نمودن بازپردازی گزارش تاریخ در دوره‌های بعد از مشروطه خصوصاً دورهٔ پهلوی داشت، اما بر شاکلهٔ غالب روایت تاریخ

در دوره قاجار که ناسخ التواریخ، روضة الصفای ناصری و تاریخ منتظم ناصری نمایندگان اصلی آن بودند تأثیری نداشت. در مورد امانت بنگرید به: امانت، پورخاقان، ص ۱۶ و نیز:

A. Amanat, "Historiography VIII. Qajar Period", *Encyclopedia Iranica*. Vol.12, pp. 369-377.

59. Gobineau; *Trois ens*, tome II, p. 208.

60. Ibid.

۶۱. سیهر، ج ۱ (هبوط آدم)، ص ۶.

۶۲. همان، صص ۴-۸.

منابع

آقابزرگ الطهرانی، الذریعه الی تصانیف الشیعه، جلد نهم، تهران، چاپخانه مجلس ۱۳۳۲ش / ۱۳۷۳ق.

بامداد، مهدی، تاریخ رجال ایران قرون ۱۲، ۱۳، ۱۴، تهران، کتابفروشی زوار، ۱۳۴۷، جلد چهارم.

برگل، یو.ا.، ادبیات فارسی بر مبنای تألیف استوری، بخش دوم، ترجمه یحیی آریین پور، سیروس ایزدی و کریم کشاورز و تحریر احمد منزوی، تهران، مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی، ۱۳۶۲.

بسمل، حاج علی اکبرنواب شیرازی، تذکره دلگشا، منصور رستگار فسایی، شیراز، انتشارات نوید، ۱۳۷۱.

بناکتی، فخرالدین ابوسلیمان داود بن محمد بن محمد بن داود، تاریخ بناکتی، روضه اولی الباب فی معرفة التواریخ و الانساب، چاپ دکتر جعفر شعار، تهران، سلسله انتشارات انجمن آثار ملی، ۱۳۴۸.

بهار، میرزا محمدعلی، تذکره مدایح معتمدیه، نسخه خطی شماره ۹-ب، کتابخانه ادبیات دانشگاه تهران.

بیضاوی، قاضی ناصرالدین بن عبدالله بن عمر، نظام التواریخ، چاپ بهمن کریمی، تهران، کتابخانه علمی بی تا.

بیهقی، خواجه ابوالفضل محمد بن حسین، تاریخ بیهقی، جلد دوم، براساس نسخه های دکتر فیاض، ادیب پیشاوری و غنی-فیاض و با مقدمه و تعلیقات منوچهر دانش پزوه، تهران، هیرمند، ۱۳۸۰، جلد دوم.

توگلی طرقی، محمد، «تاریخ پردازی و ایران آرایبی: بازسازی هویت ایرانی در گزارش تاریخ»، ایران نامه، سال دوازدهم.

- _____، «تاریخ‌پردازی و ایران‌آرایی: بازسازی هویت ایرانی در گزارش تاریخ»، ایران‌نامه، سال دوازدهم، صص ۵۹۳-۵۹۴.
- خواندمیر، غیاث‌الدین بن همام‌الدین حسینی، حیب‌السیر فی اخبار افراد البشر، چاپ محمد دبیرسیاقی، تهران، کتابفروشی خیام ۱۳۶۲.
- دانش‌پژوه، محمدتقی، «فهرست نسخه‌های خطی دانشکده ادبیات دانشگاه تهران»، ضمیمه مجله دانشکده ادبیات، سال هشتم، شماره ۱، مهر ۱۳۳۹.
- دیوان بیگی شیرازی، سید احمد، حدیقه‌الشعراء، جلد دوم، چاپ عبدالحسین نوایی، تهران، بی‌نا ۱۳۶۵.
- رستم الحکما، محمدهاشم آصف، رستم‌التواریخ، چاپ محمد مشیری، تهران، شرکت سهامی انتشارات کتاب‌های جیبی، ۲۵۳۷.
- روحبخشان، ع. «ناسخ‌التواریخ، تاریخ خلفا و اصحاب»، آینه میراث، پیاپی ۳۲، بهار ۱۳۸۵.
- زرگری‌نژاد، غلامحسین، «خاوری شیرازی و تثبیت مکتب تاریخ‌نویسی استرآبادی»، مجله تخصصی گروه تاریخ دانشگاه تهران، شماره یکم، سال دوم، ۱۳۸۰.
- سپهر، محمدتقی بن محمد علی، ناسخ‌التواریخ (تاریخ خلفا و اصحاب، خلافت عمر)، جمشید کیان‌فر، تهران، اساطیر، ۱۳۸۴.
- عبدالرزاق دنبلی (مفتون)، نگارستان دارا، جلد اول، چاپ ع. خیامپور، تبریز، بی‌نا، ۱۳۴۲.
- علیقلی میرزا اعتضادالسلطنه، اکسیر التواریخ (جلد اول) ن.خ. شماره ۱۲۳۸ سنا، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، گ ۲۳ الف و ب.
- _____، اکسیرالتواریخ، چاپ جمشید کیان‌فر، تهران، ویسمن ۱۳۷۰.
- قاضی احمد غفاری کاشانی، تاریخ جهان آرا، چاپ حسن نراقی، تهران، کتابفروشی حافظ ۱۳۴۳.
- _____، تاریخ نگارستان، چاپ مرتضی مدرس گیلانی، تهران، چاپ فرهنگ، ۱۴۰۴ ه.ق.
- گروسی، فاضل خان، تذکره انجمن خاقان، چاپ توفیق سبحانی، تهران، روزنه، ۱۳۷۶.
- محمد رضی مستوفی، زینت‌التواریخ، ن.خ. شماره ۳۴۷ فیروز (مجلد دوم) مجلس شورای اسلامی، گ ۴۷ الف.
- محمد محسن مستوفی، زبدة‌التواریخ، چاپ بهروز گودرزی، تهران، بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار ۱۳۷۵.
- محمود میرزا قاجار، سفینه‌المحمود، جلد دوم، چاپ دکتر خیام‌پور، تبریز، چاپخانه شفق، ۱۳۴۶.

مستوفی قزوینی، حمدالله بن ابی بکر احمد بن نصر، تاریخ گزیده، چاپ عبدالحسین نوایی، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۱.

مستوفی، محمد محسن، زبدة التواریخ، ن.خ. شماره ۹۱- ب کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، گگ ۶۹ الف، ۷۰ الف و ب، ۷۶ ب.

ملک الشعرا بهار، محمد تقی، سبک شناسی یا تاریخ تطور نثر فارسی، جلد دوم، تهران، انتشارات زوار، ۱۳۸۰.

منجم یزدی، کمال، زبدة التواریخ، ن.خ. شماره ۶۵۰۸، کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، صفحه گذاری نسخه.

میرخواند، محمد بن خاوندشاه بن محمود، روضة الصفا فی سیره الانبیاء و الملوک و الخلفاء، جمشید کیان فر، تهران، اساطیر ۱۳۸۰.

هدایت، رضاقلی خان، مجمع الفصحا، بخش دوم از جلد دوم، چاپ مظاهر مصفا، تهران، امیرکبیر ۱۳۸۲.

یحیی بن عبداللطیف قزوینی، لب التواریخ، تهران، انتشارات مؤسسه خاور ۱۳۱۴.

یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب ابن واضح، تاریخ یعقوبی، ترجمه محمد ابراهیم آیتی (تهران: علمی و فرهنگی) جلد یکم، ص ۱۹۳، ۱۳۶۲.

- Daniel, Elton L. "Historiography III, Early Islamic Period", *Encyclopedia Iranica*. Vol.
- Daniel, Elton L. *Manuscripts and Editions of Bal'amī's Tarjomah-i târîkh-i Journal of Royal Asiatic Society*, 1990.
- Ebrahimnejad, H; *Puovoir et succession en iran, Le premier qâjâr 1726-1834*, Moyen Orient & Ocean Indian xvi^e -xix^{es}. 12, 1999.
- Gibb, H.A.R. "Tarikh" in. Stanford J. Shaw & Wiliam R. Polk, (ed.) *Studies on the Civilization of Islam*, Princeton Princeton University Press 1982.
- Gibb; Tarikh.
- John E. Woods: "The Rise of Tîmurîd Historiography", *Journal of Near Eastern Studies* 46/2 (1987) pp. 81. Maria Szuppe, "Historiography V. Timurid Period" *Encyclopedia Iranica*, Vol. 12. p. 356.
- Joseph Arthur de Gobineau; *Trois ans en Asie, (de 1855 a 1858) tome II*, éd. B. Grasset (Paris: Grasset, 1922.
- Manuscripts and Editions of Bal'amī's Tarjomah-i târîkh-i Journal of Royal Asiatic Society*, 1990, p. 285-286. Idem, *Historiography*, p. 339.

- Meisami, Julie S. *Persian Historiography to the End of the Twelfth Century* (Edinburgh: Edinburgh University Press 1999) pp. 23-37.
- Melville, Charles; "Historiography IV, Mongol Period" *Encyclopedia Iranica*. Vol. 12.
- Mohamad Tavakoli-Targhi; "Contested Memories: Narrative Structures and Allegorical Meanings of Iran's PreIslamic History", *Iranian Studies* 29/1-2, 1996, pp. 149-162.
- Tavakoli-Targhi, Mohamad, "Contested Memories: Narrative Structures and Allegorical Meanings of Iran's PreIslamic History", *Iranian Studies* 29/1-2, 1996.
- Waldman, Marilyn R. *Toward a Theory of Historical Narrative, A Case Study in Perso-Islamicate Historiography*, Columbus: Ohio State University Press 1980.